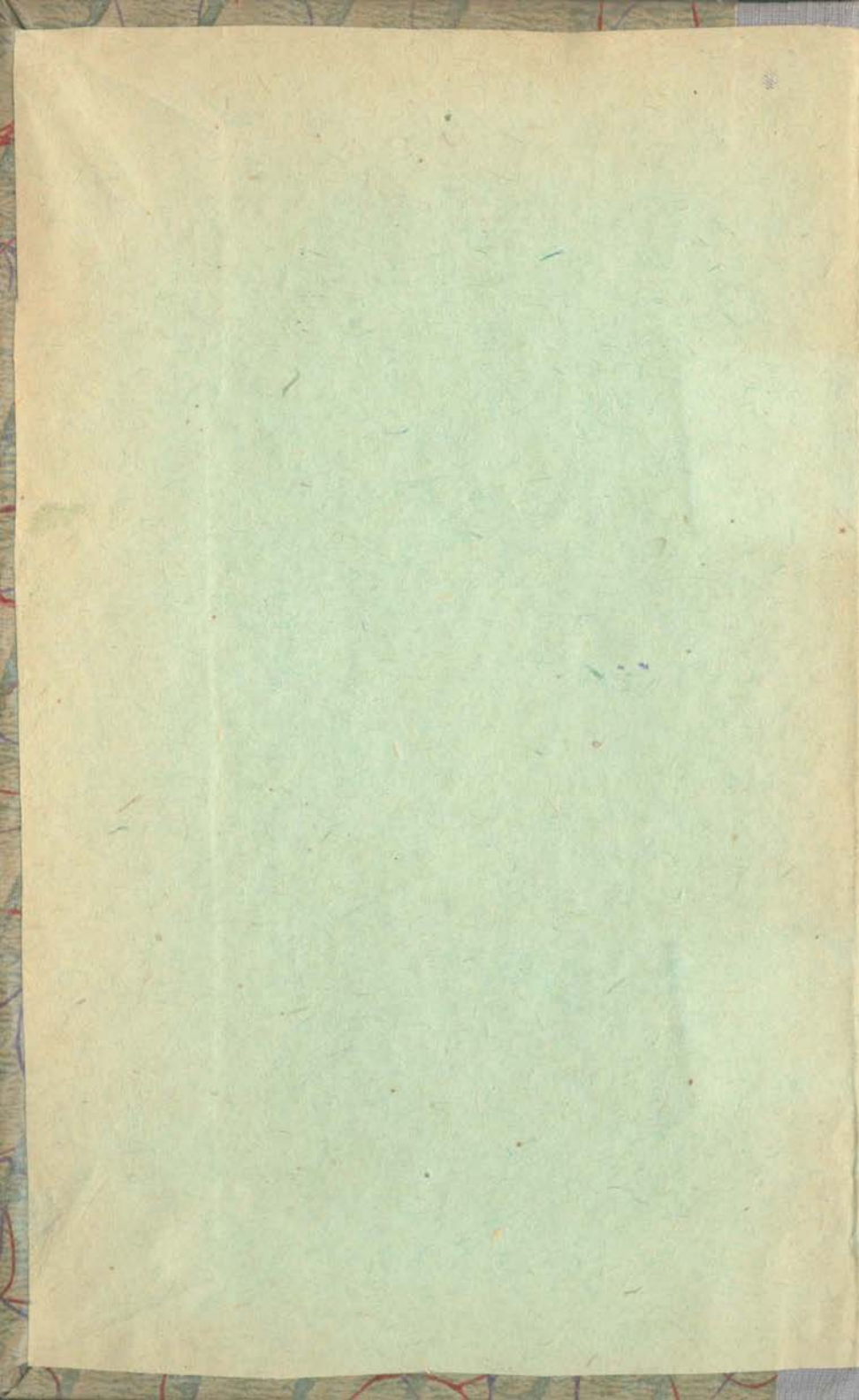
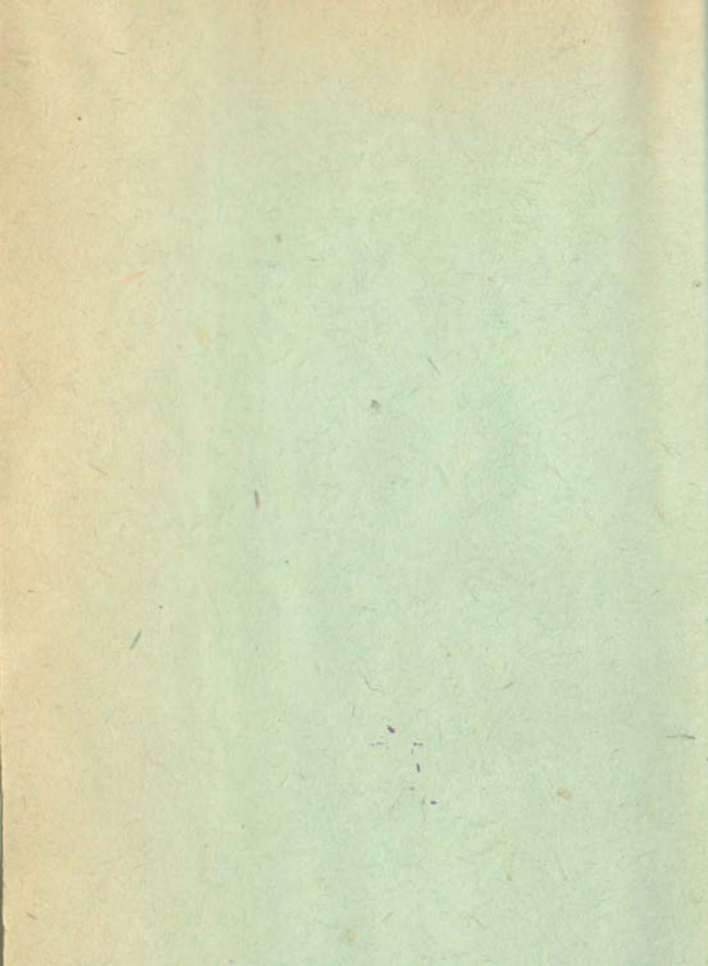

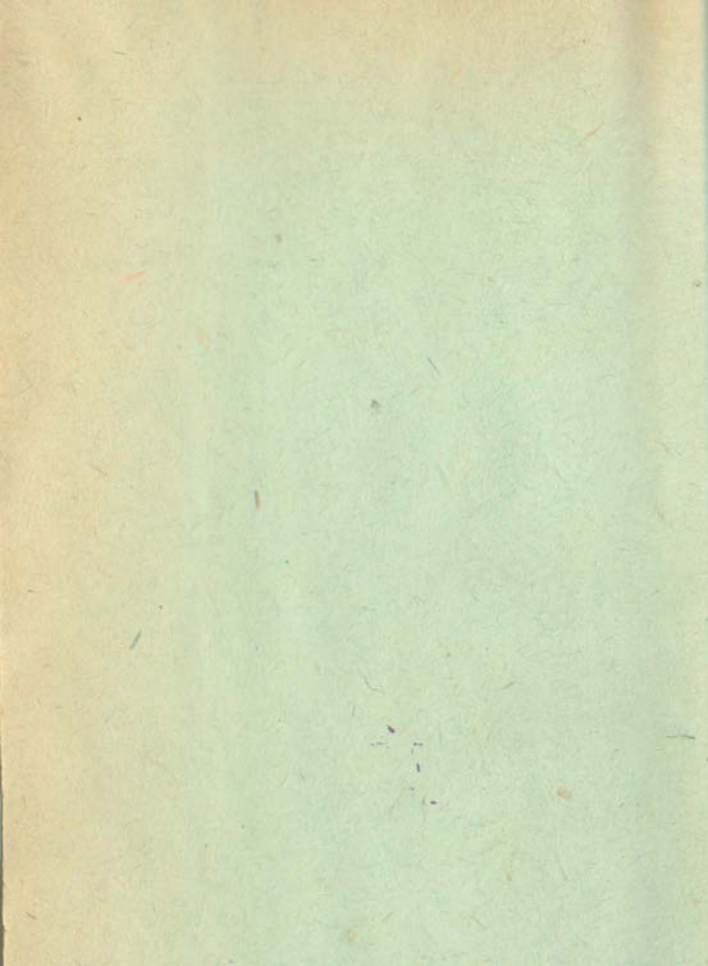
12559

9(47.925)

F-90

9(47. 925)

19 AUG 2011

24 JAN 2006

F-99

ux

Գ. ԲՐԱՆԳԷՍ

Printed in Turkey

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ

Բանախօսութիւն կարգացւած Ռեդիկում,
1903 թի փետրուար 2-ին

Թարգմանեց Ս. Մ.

12359

չբատ.

„Տրօսկի“ խմբագրութեան.

Ժ Ը Ն Ե Վ,

1907

2-дк1

1573

39

9-

ՏԻԿԻՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՐՈՆՆԵՐ,

Պարագաներու բերձամբ, «Եւրոպայի Հայ Աւսանողական Գիւթեան» կողմէ հրաւիրւած ըլլալու պատիւը ունիմ այս երեկոյ այստեղ խօսելու համար, իրր մէկը եւրոպացի այն գրագէտներէն որոնք, առաջինը ըլլալով, ձայն բարձրացուցին հայերուն ի նպաստ և աշխատեցան ուշադրութիւն հրաւիրել նորագոյն ժամանակներու ամենէն ահաբեկի և քստմենքի ողբերգութիւններուն վրայ:

Մտադիր չեմ պարզ գրագէտի մը խօսքերուն մեծ նշանակութիւն ընծայել. շատ լաւ գիտեմ թէ քաղաքական մեծ հարցերու մէջ վերջին խօսքը իշխանութեան գլուխ եղողներունն է: Սակայն անոնք ալ ստիպւած են, այսօրայ օրս, յարգել հանրային կարծիքը, երբ հզօր և միաձայն է ան. ահա ասոր համար հարկաւոր է ամէն երկրի մէջ արծարծել այդ հանրային կարծիքը, և մասնաւորապէս գերմանական կայսրութեան մէջ:

Գուր ամենքնիդ գիտէք, որ վերջի տասը տարիներու ընթացքին մէջ, Տաճկահայաստանը այնպիսի սոսկումներու ասպարէզ եղաւ, որ նոյնիսկ ամենաբարբարոս ժամանակներու պատմութեան մէջ նմանը չենք գտներ:

Մարդ չէր կարող հաւատալ, քանի դեռ չէինք տեսած, ամբողջ Ժողովուրդի մը այդօրինակ բնաջնջումին, մարտիրոսութեան և համախումբ կոտորածներուն:

Հարիւր հազարաւոր զոհերու արիւնն է որ օգնութիւն կ'ազդողակէ:

Գիտեմ թէ Թիւրքիան Գերմանիոյ բարեկամ տէրութիւն մըն է, և ճիշտ այս է պատճառներէն մէկը, որ թիւրք կոռափարութիւնը երես առաւ ուզածն ընելու:

Սուլթանի անձի մասին խօսք չեմ ուղեր ըսել: Բայց այն բարեկամութիւնը որ անոր ցնծութիւն կը պատճառէ, արգելք մը չէ մարդկութեան պաշտպաններուն, որ-

պէսզի անոնք խօսին գերմանացիներու ներկայութեան:

Հունգարիան ցեղային և աւանդական կապերով դարերէ ի վեր կապած է Թիւրքիոյ հետ, սակայն ան հետաքրքրութիւնով մտիկ ըրաւ հայ դատին ազնիւ ախոյեանը, Փիէռ Քիյառ, երբ սա, անցեալ գեկեամբերին, Պուզափէշտի մէջ, խօսեցաւ Հայաստանի պատմութեան ամենանորագոյն գէպքերուն վրայ:

Գերման ժողովուրդը աւելի քիչ ազգակցութիւն ունի Թիւրքիոյ հետ քան մաճառ ժողովուրդը և անհամեմատ աւելի զօրաւոր է, այնպէս որ հայկական դատին ինպատո գերմանիոյ մէջ հանրային կարծիքի շարժում մը թերևս այժմ կրնայ վճռական նշանակութիւն ունենալ:

Եթէ հայերուն բաժինը միմիայն թշւառութիւնն ըլլար, դարձեալ պէտք չէինք զլանալ անոնց՝ մեր համակրութիւնը:

Անոնք այնքան տանջւած են որ ոչ թէ նկարագրել, այլ պատմելն իսկ անկարելի է, որովհետև մտիկ ընողները պիտի փակէին իրենց ականջները:

Եթէ ըսի թէ երեք հարիւր հազար հոգի ոչնչացան բռնութենէն, ցուրտէն և սովէն, շատ թեթեւ տպաւորութիւն մը միայն կ'ընէ և չի ցնցեր երևակայութիւնը:

Ի՞նչ օգուտ, զորօրինակ, ըսել որ 1894 օգոստոսին Մուշի շրջակայ գիւղերուն մէջ համայնակի կոտորած մը տեղի ունեցաւ որ երեք շաբաթ տևեց, որ այնտեղ անխտիր կոտորեցին էրիկմարդ, կին, մանուկ, որ կիները սպաննուելէ առաջ լլկեցան, որ հարիւրաւոր կիներ զինուորներու մատնեցան սուրի և սուիներու զոհ երթալէ առաջ:

Ինչի՞ կը ծառայէ պատմել ձեզի, ինչ որ գերմանացի ծամբորդ մը իմացաւ տեղին վրայ, քէնարանցի մէջ, ուր քիւրդերը երզում ըրած էին, հինգ տարեկանէն վեր բոլոր իգական սեռը պղծել:

Ուրիշ տեղ մը 60 կին և աղջիկ զօրքերուն յանձնուած փակեցան եկեղեցիի մը մէջ և ի վերջոյ սպաննեցան նոյն զօրքերէն, եկեղեցիի դռան տակէն արիւնը ջրի պէս կը վազէր:

Եթէ անսուսնալի տպաւորութիւն մը ընել ուզէ մարդ, պէտք է մանրամասնութեան մէջ մտնել:

Մարդ այնքան չի դարմանար երբ լսէ թէ հարիւր-հազարաւորներ սպաննւած են, որքան երբ լսէ անոնց մէկ հատին ինչպէս սպաննուիլը:

Յղի կին մը զօրքերու առջև ծունկի եկած կը գերեկ-նար որ խնայեն իրեն: Տղայ է թէ աղջիկ, պօռացին զօրքերը: Եւ աղայ է ըսելով եօթը մէծիտիէի գրաւ բռնեցին: Տեսնենք որն է ըսին և թշուառ կնոջ արգանդը ձեղքեցին:

Ան որ կը պատմէ այս տեսարանը, կարող է գէպքին մանրամասնութիւնը և վկաներուն անունները տալ:

Ուրիշ տեղ մը, քիւրդերը գրաւ բռնեցին թէ իրենք կարող էին մէկ հարւածով չորս մանուկի գլուխ թոցնել և անոնք ասի ըրին տղոց մայրերուն աչքին առջև:

Տրապիզոնի մէջ կոտորածի առաջին օրը, հայ մը հացագործին խանութէն դուրս կ'ելլէր, ուր գացած էր իր հիւանդ կնոջ ու գաւակներուն համար հաց գնելու: Յանկարծ վրայ կը հասնի մոլեգին խուճը մը: Մարդը շնորհ կը խնդրէ. ի վերջոյ հաւատալով կատղած խմբին խոստումներուն կ'ուզէ մեկնիլ, սակայն պարզապէս կը խնդային անոր վրայ: Աը բռնեն մարդը, ոտքերը կը կտակն և մէկ ձեռքը կտրելով՝ անով կը զարնեն երեսին: Յետոյ միւս ձեռքը կը կտրեն և կը հրամայեն որ խաչ հանէ, մինչդեռ ուրիշներ կը յորդորեն ուժով պօռալ՝ որպէսզի իր Աստուածը կարող ըլլայ լսել իր պաղատանքները: Սպանիչներէն մէկը ականջները կտրելով անոր բերանը խոթելէ յետոյ երեսին կը շարժէ: Ուրիշ մը կը պօռայ. «Էֆէնդիի բերանը, որ արհամարեց այսպիսի համեղ կերակուր մը, պէտք է պատժուի»: Լեզուն կը կտրեն. այլևս պիտի չը կրնայ հայհոյել: Գաշոյնի ծայրով անոր աչքերը կը հանեն, այնպէս որ իր դէմքին զարհուրելի կծկումները, խեղճ մարմինն ջղացնցումները, արիւնին տեսքը աւելի ու աւելի կը գազանացնեն այդ մոլեռանդները. յետոյ մէկալ աչքն ալ կը փորեն և ոտքերն ալ կը կտրեն մահացու հարւածը տալէ առաջ: //

(Շատ տիկիմներ կը հեծկլտամ, ումամք ոտքի կ'ելլեմ, ուրիշներ սրահէն դուրս կ'ելլեմ):

Էրզրուսի անգլ. հիւպատոսին տեղեկագրին մէջ նըկարագրուած է տեսարան մը, որ տեղի ունեցած է Սէմալ գիւղին մէջ, կոտորածները դեռ չը սկսած: Հայ Ազօն մերժած էր բերան տալ գիւղի ամենալաւ բնակիչներէն մէկ քանին: Գատաւոր Թալիպ էֆէնդին և երկու թիւրք հարիւրապետներ գիշերն ի բուն շարչարել կուտան գայն: Լաւ մը գանակոծելէ յետոյ մերկ թեւերը տարածած գերանի մը կը կապեն ու կը սկսին մտրակել: Թշառը բողբոջին չէր կարող շարժիլ: Իր գէմքին կծկումները անոր տառապանքները կը մասնէին: Քանի կը պօռայ, այնքան կը զարնեն: Ար պաղատի գահիճներուն որ սպաննեն գինքը: Ար փորձէ գերաններուն զարնելով փշրել գանկը կ'արգիլեն: Արովհետև չէր ուզեր իրեններուն գէմ սուտ վիայել, ոչ ալ անմեղ արիւն մանել, Թալիպ աքցանով նախ անոր մօրուքին թելերը փետտել կուտայ, յետոյ հրաշէկ երկաթով անոր ձեռքերը, երեսը և մարմինը կը գաղեն և կարմրած ունելիով լեզուն կ'այրեն: Արեր անգամ կը մարի և սակայն անյողգողգ կը մնայ:

Քովի տանը մէջ իր կինը և զաւակները սարսափած մտիկ կ'ընէին անոր կողկողանքը:

Հապա բանտին մէջ եղողները: Պիթլիսի մէջ, խեղճ բանտարկեալները հարիւրներով վրայէվրայ կը լցին, որոնք յաճախ, գարշելի աղանդութեան պատճառով, ոչ կրնան պառկիլ ոչ ալ նստիլ, և անօթի մնալը հերիք չէ, շատ անգամ ալ տանջանքներու կ'ենթարկին:

Պիթլիս, երեւելի հայերէն մէկը, Համբարձում Պոյաճեան, մութ և խոնաւ գնդան մը նետացին, ձեռքերը և ոտքերը ծանր անուրներ և շղթաներ գրին: Անօթի ձգելով, ջանացին խոստովանութիւն մը ստորագրել տալ անոր, թէ անգլիական կառավարութեանէն կաշառուած է: Բայց որովհետև յամառութիւնով կը մերժէր, 10 բիւտնոց գունտ մը անցուցին անոր ճիտը և սկսան խորագանել: Իսկ կեցած բանտին գետնին վրայ սրածայր գամեր տնկելով՝ վրայէն քաշկրտեցին մինչև որ մարեցաւ:

Գիտեմ, կը զգամ որ ահամայ մտիկ կ'ընէք զիս Հոգինիդ կը սեղմէք որ չը պօռաք երեսիս.—Ալ հերիք է: Գիտեցի արդէն որ շատ մը տիկիներ սրահը ձգեցին դուրս ելան: Ահա ինչ կը թւի ձեզի մտիկ ընել այս պատմութիւնները: Յիւրապատկեցէ՛ք ինչ որ ես ձեր առջև պարզ գրի և ըսէ՛ք թէ ինչ որ Պերլինի տիկիները ահանջ չունեցան լսելու, հայերը անոր հարիւրապատիկը կրեցին:

Այս բոլորը մեր օրերը պատահած բաներ են, վերջին տասնամեակին մէջ, ասկէ չորս հինգ օր հետու, և մենք ձգեցինք որ կատարելն և ոչինչ ըրինք արգիլելու համար:

Եւրոպային շատոնց յայտնի էր: Սասունի ջարդերու պատրաստութիւնները այնքան բացէիբաց կ'ազմակերպեցան, որ Էրզրումի անգլ. հիւպատոսը, երկար տեղեկագրի մը մէջ, հայերուն համար պաշտպանութիւն խնդրած էր: Անգլիան չէր ուզեր յբարեկամ աէրութեան մը ներքին գործերուն խտանելը՝. ահա ընդունւած բանաձևը:

Ամենէն չը լուածը ան է որ այս ողբալի վիճակը մինչև այսօր կը շարունակուի, մինչդեռ Եւրոպան չի կրնար ըսել այլևս թէ չը գիտէ: Հայերը միշտ զրկւած են իրենց ազատութենէն, կը կողոպտուին, կը տանջուին, կը կոտորուին, մէկմէկ կամ համայնակի:

Արնայի հազարաւոր օրինակներ յիշել: Ահա և անոնցմէ մէկը.

1900 յուլիս 3-ին, 500 քիւրդ Սպաղանք գիւղը պաշարեցին և վրան յարձակեցան: Կիները և մանուկները լալով պաղատելով զօրքերուն ընդ առաջ գացին: Փոքրիկ մանուկները ողջ-ողջ սուխններու վրայ հանւեցան, կիները մերկացնելէ և անպատուելէ յետոյ սպաննեցին: Գիւղի ութսունամեայ ծերունի քահանային բերնին երկու կողմը ձեղքեցին և ծնօար փրցուցին: Գիւղին աէսին յղի կնոջ՝ Թիմէնին արգանդը բացին և մանուկը կտրակեցին, իսկ մայրը գաշոյնի յիսուն հարւածներով ծակծակ ըրին:

Մենք վաղուց ի վեր գիտենք թէ մեր բաղաբակութիւնը չ'արգիլելու անհատական ոճիրը, գողութիւնը

և աւագակուժիւնը: Ար ցաւինք այս բաներուն վրայ, բայց անոնք չէին դպչեր քաղաքակրթութեան վերին աստիճանին, որուն մեծն հասած ըլլալ կը կարծենք:

Մենք վաղուց ի վեր գիտենք թէ մեր մտամշակութիւնը, նոյնիսկ ամենաառաջագէժ պետութիւններու մէջ, չի վտարեր հասարակական թշուառութիւնը, աղքատներուն խեղճութիւնը և լքումը: Եւ նոյնիսկ ամենէն թշուառներուն կարօտութիւնը, կարծենք թէ, անհաշտ չէ մեր այժմու քաղաքակրթութեան բարձր մակարդակին հետ:

Գիտենք թէ ինչ բսել է պատերազմ. թէ ի՞նչպէս վատ կիրքերը կը հրահարէ ան և ինչ արհաւիրքներ կը քաշէ կը բերէ իր ետեւէն: Սակայն մենք հին ժամանակներու ձեւով չենք կուրի: Զօրապետները կամովին չեն նեղեր խաղաղ բնակիչները, որոշ պարագաներու մէջ միայն կիներուն և մանուկներուն ձեռք կը դպցնեն, ինչպէս երբ քաղաք մը ումբակոծւի:

Նոյնիսկ պատերազմը չի հակասեր գաղափարին որ ունինք թէ մենք քաղաքակրթութեան ամենաբարձր աստիճանի վրայ կը գտնուինք: Արքան ալ պարտաւորեա՞ծ ըլլանք հաշտել բազմութիւ ոճիրներու, հասարակական անարդարութեան և անգթութեան, ցեղային և կրօնական ատելութեան և պատերազմի արհաւիրքներու գոյութեան հետ, բայց միշտ մնացին այնպիսի չարագործութիւններ, որոնք՝ իբր հնութեան և միջին դարու պատկանողներ՝ անհասկանալի նկատեցինք մեր օրերուն մէջ: Ըսկէ յետոյ այդպէս նկատելու իրաւունք չունինք այլևս: Ըսն օրէն երբ Եւրոպան չարգիլեց Հայաստանի մէջ գործեա՞ծ պղծութիւնները և որոնք այժմս կը կատարուին Մակեդոնիայի մէջ, չենք կրնար յաւակնիլ, թէ մեր դարը պատմութեան է՞ն մոայլ դարերէն բարձր ըլլայ:

1848-ին, երբ անցեալ դարը վճռական քայլ մը կ'առնէր և կը մտնէր նոր շրջանի մը մէջ, կը խորհէր թէ երկրորդ կէտը պիտի նւիրուէր ժամանակակից է՞ն կնճռոտ և է՞ն փափուկ հարցերուն—անհատին և մարդկութեան գաստիարակութեան հարցերուն:

Ազգային վեհապետութեան և ժողովուրդներու ինքնավարութեան, ազգերու և անհատներու անբռնաբարելիութեան հինաւուրց հարցերը, մամուլի, կրօնի և մտքի, խօսելու և ընկերակցութիւններու ազատութեան հարցերը միանգամ ընդմիշտ լուծւած համարւած էին, այնպէս որ այդ մասին խօսք անգամ պիտի չըլլար:

Եւ յիսուն տարի ետքը, Ռուսաստանի մէջ տակաւին 130 միլիօն մարդ կայ, որոնք իրաւունք չունին գիրք կամ թերթ կարդալու, եթէ իրենց խնամակալները չ[ժայլատրեն և միմիայն այս իրողութիւնը թէ հոն հարիւր միլիօն մարդիկ կը համակերպին իրերու այսպիսի վիճակի մը, Եւրոպայի կէսը վհատեցուց:

Հէնց մեր շուրջը, ազգերը կը հարստահարւին. ամենաընտիր մտքերը դեռ կը զբաղին դաւանանքի և ազգայնական հինումին հարցերով, որոնց վրայ ոչ մէկ նոր և խելացի բան չէ կարելի ըսել այլևս: Աւ այս խնդիրները դեռ խանդավառութիւն կը գարթեցնեն, հերոսներ ու դաւաճաններ կը հանեն մէջտեղ, սխրագործութիւններ առաջ կը բերեն, որոնք հարիւր տարի առաջ հասկանալի էին, և պատճառ կ'ըլլան թշւառութիւններու և սարսափներու, որոնք պէտք էր որ միջին դարու մէջ արդէն վերջացած ըլլային:

Մինչդեռ ամենակարեօր խնդիրները կը սպասեն իրենց լուծումին, ներկայ սերունդի միտքը ու կեանքը կը փճանան և կը վայրափասնւին բոլորովին անպէտ և հազար անգամ ծեծւած հարցերու համար:

Մարդ կեանք մ'ունի միայն սպրելու և սակայն բոլոր եղած բաներուն կէսը մարդկային սեռի բնաշրջուովն մէջ ուշացում մըն է:

Ա'ըսէի որ եթէ հայերը միմիայն իրենց դժբախտութիւնը ունենային, նորէն արժանի էին մեր կարեկցութեան և օգնութեան:

Սակայն հայերը քաղաքակիրթ ժողովուրդ մըն են, հողագնդի հնագոյն ազգերէն մէկը, մօտ 4000 տարւայ պատմութիւն մը ունին և թէ իրենց երկրին մէջ, թէ

իրենց երկրէն դուրս քաղաքակրթութեան գատին մեծ ծառայութիւններ ըրած են:

Հայաստանը կը յիշեցնէ Զւիցերիան, անոր ժողովուրդին ճակատագիրը լեհերուն ճակատագիրը կը մտածեցնէ:

Հայաստանը Փոքր-Ասիոյ Զւիցերիան է, ընտնտ երկիր մըն է, որ ազատութեան սիրահար մարդիկ կը ծնի: Արարատեան երկիրն է որուն վրայ կ'իշխէ ձիւնապատ և վեհախառ Մասիսը, երկիրը մեծամեծ լիճերու և մանաւանդ անհամար վճիտ և սառնորակ աղբիւրներու, որոնք ամէն կողմէ դուրս կը ժայթքին և ամէն կողմ վտակ վտակ կը հոսին: Ամէն կողմ առուններ, որոնք ժայռերու խոր ծերպերէն դուրս պոսթկալով դէպի գետերը կը վազեն:

Հոն կան ընդարձակ արօտներ, ցորենի հարուստ դաշտեր և առատ-առատ խնձորենիներ, տանձենիներ, այգիներ և նոնենիներ:

Ամէն կողմ կը լաւին սոխակներու դայլայլները, փսիանք և սիրամարգը արեւաձեւ կը խայտան: Անտառներու մարգերուն վրայ կը տեսնուին շնորհալի վիթեր, լեռներու կուշտերուն վրայ կը ցատկոտեն վայրի այծեամբներ, իսկ գիւղերու բոլորտիրը կը թափառին գայլեր, բորենիներ, շնագայլեր:

Ինչպէս լեհացիները, հայերը ևս բաժանւած են երեք տէրութիւններու միջև. Ռուսիոյ, Պարսկաստանի և Թիւրքիոյ: Բացի իրենց մայրենի լեզուէն, ուսում առած հայերը առհասարակ գիտեն տիրապետող երեք ազգերու լեզուն և ընդհանրապէս կը հասկնան ու կը գրեն ևւրոպական լեզու մը:

Արևելքի բոլոր ժողովուրդներուն մէջ հայերը Եւրոպայի ամենէն աւելի մօտեցող ժողովուրդն են, և ինչպէս կ'ըսեն, Ասիոյ մէջ ևւրոպական քաղաքակրթութեան առաջապահը:

Թէպէտ իրենց երկիրը Ասիոյ աշխարհակալ ժողովուրդներու արշաւանքի ճամբուն վրայ գտնուելով, շարունակ ոտնակոխ եղած է և օտարներու լուծին տակ ինկած (ինչպէս Ասորեստանցիներուն, Մարերուն և Արարեն-

րուն), բայց ան ցոյց տւած է բոլորովին արտակարգ սովորունութիւն մը և ինչպէս նաև իւրացնող ահագին ուժ մը:

Պարթև թագաւորները, որոնք Ք. Ա. 11-րդ դարուն թագաւորեցին Հայաստանի վրայ, հայացան: Կարելի է, որ Քաղաքատունեաց տան թագաւորները, որոնց մեծ մասը պատուական վեհապետներ ևղան, և որոնք յաջորդեցին Պարթև թագաւորներուն, հայացած հրէաներ ևղած ըլլան, սակայն իրենց ծագումը պատմականօրէն չէ պայտուցուցած:

Հնուց մինչև մեր օրերը, Հայաստանը մեծ մարդեր տւած է օտարներուն: Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, հայերը երևելի զինւորականներ և իմաստուն բարենորոգիչներ էին. նոյնիսկ տամներկու բիւզանդական կայսրեր հայազգի էին:

Թիւրք կայսրութեան մէջ, հայերը իրենց զիրքը պահեցին իրր յառաջադիմասէր տարր. փաճառականութիւնը իրենց ձեռքն էր և նշանաւոր հանդիսացած են իրր արւեստագէտ և իրր գործի ու պետական մարդիկ: Նուպար փաշա, որ Եգիպտոսը կառավարեց, հայ մըն էր. ուսս զիկատատօր Լօրիս Մելիքօվը նմանապէս հայ էր:

Հայ ժողովուրդը առաջինը ըլլալով քրիստոնէութիւնը ընդունողներէն, իր հին հեթանոս բանաստեղծութիւնը դժբախտարար և մեծ մասամբ կորած է:

Եւրոպայէն ոչ միայն քար ու քանդ ըրին հին տաճարները, այլ նաև փճացուցին բանաստեղծութիւնները, որոնք կը փառարանէին աստուծները և հերոսները: Մնացած հատ ու կտորները՝ որոնք վիկայ են հայ ժողովրդի քնարերգակ ոգիին, բաւական են սակայն հայ աստուծութիւններու պանթէօնը հրաշակերտելու համար:

Եւրոպայէն աստուծութիւնները չունին ոչ ասիական աստուծներու հսկայութիւնները, ոչ ալ յունական աստուծներու շնորհալիութիւնը. անոնք զիրենք ստեղծող ժողովրդին պէս աշխատասէր, ողջամիտ և բարի են:

Երկրի հին ճարտարապետութեան մէջ, որ շատ հարուստ էր, կը գտնենք նմանապէս արևելա-արևմտեան

միևնոյն գիմագծութիւնը, ասորական և պարթևական ձևերու յունական ոճին հետ խառնուրդ մը:

Քրիստոնէութիւնը հայերուն մտամշակութեան նոր տարր մը եղաւ, և նոյնիսկ ազգային տարր մը:

Երբ Հայաստանը կրօնացուց իր քաղաքական անկախութիւնը, եկեղեցին՝ ազգային աւանդութեան խորհրդանշանը և պահպանը եղաւ, ինչպէս ապագային նոյնը պիտի ըլլար Ահաստանի համար:

Պրահանութիւնը այն ատեն մասամբ պատմական իսկ մեծ մասով եկեղեցական հանգամանք մը ստացաւ, որ կը բաշխանար կրօնական գոյն ունեցող քրօնիկներէ և միատիքներէ, բայց որ կը պահէր իր մէջ բնորոշ կամ մանաւանդ մեղամաղձոտ բանաստեղծութիւն մը: Օրինակի համար, կան ըյսին ուղղած սիրուն օրհներգներ, բանաստեղծական աւիւնով լեցուն պատմական գրոյցներ Մովսէս Խորենացիէն, որ ուսումը առած էր Յունաստանի մէջ և ծանօթ էր Խլիականին: Հայ պատմագիրը կը պանծացնէ հերոսներու քաջագործութիւնները և կը սիրէ իր երկիրը, կը գովարանէ հրաշալի գեղեցկութիւնը Ասպուրականի, որը Շամիրամ թագուհին իրեն ամառանոց ընտրեց:

— Մենք կրտսէր Շամիրամ, պէտք է շինենք քաղաք մը և արքայական պալատ մը այնպիսի երկրի մը մէջ, ուր կլիման այնքան քաղցր ըլլայ և օդն այնքան մաքուր, որ բոլոր բերկրութիւնները կարելի ըլլայ վայելել⁶:

Աւրիշ պատմագիր մը, Եղիշէ, որ Աարդանանց պատերազմը նկարագրած է, հռչակաւոր հատուածի մը մէջ կ'երգէ հայ կիները, որոնք ամէն ժամանակ բացառիկ արիութիւն ցոյց տւած են, և գեռ վերջերս Պասունի մէջ յիսուն կիներ անգունգի մը մէջ նեաւեցան թիրաքերուն ձեռքը չիյնալու համար: Իսկ Քալուի մէջ, միևնոյն պատճառով, երեսուն կիներ Եփրատի մէջ ջրամոյն եղան, սաղմոս երգելով: Եղիշէն նկարագրած է նմանապէս պատերազմի ժամանակ հայ կիներու առաքինութիւնը և անձնուրացութիւնը:

Աստիվերտացի վարդապետը, որ թաթարներու և

պարսիկներու արշաւանքները կը պատմէ, իր քրօնիկներուն մէջ կը նկարագրէ արդէն 900 տարի առաջւայ Հայաստանը «մերկ, ճամբուն եզերքը ինկած, բոլոր ժողովուրդներէն ոտնակոխ, տնանկ, կալանաւոր և գերի»:

15-էն 19-րդ դարերուն մէջ, հայկական ազգային ոգին բոլորովին խորտակւած, գրեթէ ոչնչացած էր:

Եկեղեցին մինակ կանգուն կը մնար: Հին ձեռագիրները կը նիրհէին մենաստաններու մէջ: Մխիթար արեղան, հասկնալով որ անկարելի է Թիւրքիոյ մէջ հայ ազգին մտաւոր վառարան մը կանգնել, առաւ Աննետիկ տարաւ ամենէն թանկագին ձեռագիրները: Հոն հիմնեց Ս. Ղազարու վանքը, որ տեսակ մը հայ համալսարան էր, և ուր լորդ Պայրըն հայերէն լեզուն սովորել սկսաւ: Ս. Ղազարու վանականները մեծ գործունէութիւն ցոյց տւին իրր թարգմանիչ և այսպէս իրենց հայրենակիցներուն ծանօթացուցին հին և նորագոյն Եւրոպայի գրական գանձերը, Հոմերէն մինչև Շիլլէր, անցնելով Ռասինէն և Ալֆիէրիէն:

Այդ ատենէն կը սկսի գրականութեան մէջ գրաբանի տեղ աշխարհաբանի գործածութիւնը և որուն հետեանքն եղաւ 19-րդ դարու մէջ հայ մտաւոր կեանքին հոյակապ ծաղկափթածութիւնը:

Եւրոպայէն դարձող երիտասարդները իրենց հետ տարին եւրոպական քաղաքակրթութեան արտագրոյթները և հիմնեցին պարբերական հրատարակութիւններ, դպրոցներ և ազգային թատրոն մը:

Հայ ազգային ոգին շարունակեց հետզհետէ եւրոպականանալ: Կովկասի մէջ ոռուս ազատական գրականութեան և գերմանական հասարակամտեսութեան երկասիրութիւններու ազդեցութեան տակ, ծնունդ առաւ նոր հայ գրականութիւն մը: Խաչատուր Աբովեան, 19-րդ դարու կէսին եղերերգակ բանաստեղծ մը, որուն տաղերուն մէջ երբեմն կը փայլին ֆրանսական յեղափոխութեան զաշոյնին ցոլքը, իր «Վէրք Հայաստանի» արձակ գրւածքով հայ վիպասանութեան հիմը դրաւ: Նալպանտեան հայ ժողովրդին առաւ իր ազատութեան երգերը: Տաղանգա-

ւոր հրատարակագիրներ՝ ինչպէս Նագարեանց, Արծրունի
և թատերագիրներ՝ ինչպէս Սունգուկեանց, սաստիկ յար-
ձակեցան իրենց հայրենակիցներու նախապաշարումներուն
վրայ. Ռափայէլ Պատկանեան դարագլուխ կազմեց իր ա-
զատաշունչ երգերով: Բաֆֆի, տաղանդաւոր գրագէտ, հայ
վիպասանութեան շրջանակը լայնցուց և գրեց „Ջալալ
էդդին“ վէպը—[Ժարգմանեաժ եւրոպական շատ մը լե-
զուներու—որ կը նկարագրէ 1877-ի Հայաստանի վիճակը
և սահմուկող պատկերը կը գծէ այդ թւականի հայ ժո-
ղովրդի մարտիրոսութեան: Ինչ որ մենք սարսափով տե-
սանք, յարձակումները, գազանութիւնները, թշուառ նա-
հատակները, ցցի գարնեաժները, կարմրած երկաթով չար-
չարուղները, բոլորը այս գրքին մէջ կան: Այս վէպը
գրեթէ նոյն տպաւորութիւնը կ'ընէ, ինչ որ 1894—96-ի
կոտորածներու վայրերէն գրեաժ նամակները: ✓

Այդ երկար ժամանակաշրջանին մէջ, ուր ազգային ո-
գին թմրածի պէս էր, ժողովրդական երգը միշտ կենդա-
նի և վառ մնացած կ'աժէր ու կը մեծնար. ոչ մէկ ժողո-
վուրդ չունի հայկական երգերուն նման երգեր—պան-
գուխտի աղիողորմ և սիրոյ տարփալից երգեր:

Կազմեցաւ նոր սերունդ մը, որ հին Հայաստանի
պատմութեան ծանօթ, բայց ժամանակակից կրթութիւն
առած, բողոքեց կառավարութեան անարդարութեան և
բիւրդերու անգթութեան դէմ: Ահա այս էր պատճառը
որ Ներսէս պատրիարք, 1878-ին, հոս Պերլինի վեհաժո-
ղովին պատգամաւորութիւն մը զրկեց և յաջողեցաւ
ձեռք բերել 61-րդ յօդաժը, որ պիտի ապահովէր Հայաս-
տանի ապագան: Այս յօդաժին խոստումները երբէք չը
պահւեցան. դեռ այսօր այդ յօդաժին կը յուսադիմեն
Հայաստանի բոլոր բարեկամները:

Այնպէս կ'երևար թէ Եւրոպան հարստահարեաժ ժողովր-
դին դատը սրտի մօտիկ բռնած էր: Աւա՛ղ պետութիւններուն
ցոյց տեաժ շահագրգռութիւնը լուրջ չէր: Եւ ճիշտ պար-
գան եկաւ որ հայերը համարձակեցան կոչ բնել Եւրոպային
Թիւրքիոյ դէմ, որ սաստիկ կատղեցաւ այդ բանէն:

Պօլիս հայկական թատրոնը փակեցաւ Արգիլեցին հայոց պատմութեան ուսուցումը. ժողովները, տօները, բանախօսութիւնները և մամուլը ամենախիստ գրաքննութեան ենթարկեցան:

Բանտարկութիւնները և հալածանքները վերսկսան սարսափելի և անխնայ կերպով: Հայերու դէմ քրդական հեծելազունդեր կազմեցին համիդիէ ալալը անունով: Սուլթանը իր անունը տւաւ այս պաշխօզուք գունդերուն և զանոնք արձակեց իրենց դժբախտ հարեւաններուն վրայ որ կողոպտեն և սպաննեն:

Որովհետև հայերը սկսան շատ մը տեղեր այս աւազակային Տօրդաներուն դէմ ինքնապաշտպանելի, ասիկա պատրւակ մը եղաւ տանջանքներով ու կոտորածներով բնաջինջ ընելու համար այս կեափուր բնակիչները:

Պերլինի վեհաժողովին մէջ, Օսմ. կառավարութիւնը յանձն առած էր 61-րդ յօդւածով հարկաւոր բարենորոգումները մտցնել. պատասխանատու էր հայերու ապահովութեան չէրքէզներու, քրդերու յարձակումներու դէմ, և պարբերաբար պէտք է տեղեկութիւն տար տէրութիւններուն իր միսիօնի մասին: Միջոցներու գործադրութեան հսկելու իրաւունքը ստորագիր պետութիւններուն տրւած էր:

Տասնհինգ տարի շարունակ Թիւրքիան դատարկ խօսքերով խաղցուց էւրոպան: Եւ եթէ, փոխանակ բարենորոգումներ սկսելու, ընդհակառակը, որոշեց անգլ. Ֆրանս. և ռուս զեսպաններու նօթաներուն պատասխանել միահամուռ կոտորածներ սարքելով, այդ բանին մէջ քաջալերեցաւ—ինչպէս կ'ըսէ լաւատեղեակ ճանապարհորդը Պօլ Ռօրպասի, ջերմ հայրենասէր մը միանգամայն—Գերմանիոյ հետ ունեցած „ամենալաւ յարաբերութիւններէն“:

Թիւրքիան, ամեն կողմէ նեղը մտած, պիտի ստիպուէր տեղի տալ տէրութիւններու գործակցութեան առջև: Միայն Գերմանիոյ հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւններն էին որ փախուստի դուռ մը կը բանալին անոր: Պաշարումը՝ ուրկէ կը վախնար Սուլթանը,

տեղի չունեցաւ: Գուրս սպրդեցաւ նորէն ցանցի օղակներէն և արձակ համարձակ սուրի և հուրի սարսափով լռեցուց հայերը:

Անուրանալի է որ գերմանացիները, տղամարդ և կին, ահաւոր կոտորածներէն յետոյ գթութեան ձեռք կարկառեցին: Գերմանական նւէրներով հաստատուեցան որբանոցներ և կրթարաններ:

Ամէն մարդ գիտէ Էտաւրտ Պէրնշտայնի ճառը, և ամէն մարդ գիտէ որ Լէփսիուս, ամէն ջանք ըրաւ իր հայրենակիցներուն առջև մերկացնելու համար Հայաստանի ճշգրիտ վիճակը. շատ նշանակալից է սակայն այն եղանակը, որով հրամայեցաւ անոր լուել այս մասին:

Եւ սակայն եթէ գերմանական կայսրութեան և Թուրքիոյ մէջ եղող սերտ յարաբերութիւնները չըլլային ամենամեծ պաշտօնական ոճիրը, որ դարերէ ի վեր գործւած ըլլայ, չէր կատարուեր Այս պատճառով Գերմանիոյ մէջ ամէն բանէ առաջ, պէտք է ստեղծել հայանպասար կարծիք մը:

Հին Իռլանտայի հռչակաւոր մէկ կին մը կին մը իր սպաննւած ամուսնին արի վերարկուն կը նետէ ազգականի մը ուսերուն ժար էր իր դատը պաշտպանելու, որպէսզի այսպիսով վրիժառութեան դրդէ զայն:

Մենէ ոչ որ կը մտաբերէ վրիժառու:

Սակայն, եթէ կարելի ըլլար հայկական գոհերու արիւնդողիկ վերարկուն ձգել գերման ժողովրդի ուսերուն վրայ, որպէսզի նա ստիպէ իր կառավարութիւնը ձեռք բերելու այս փառաւոր ազգի ողջ մնացողներուն ապահովութիւնը և ազատութիւնը, ասիկա պիտի ըլլար հրաշալի գործ մը:

1
1

1
1
1

1
1

301.

